شەڕ وەک خراپەیەکی لەدایکبووی مرۆڤایەتی

ویلیام جەیمس "William James"، کە ڕەنگە وتارەکەی لە دژی تەوەری شەڕ باشترین وتارێک بێت تا ئێستا لەسەر ئەو بابەتە نووسراوە، گوتوویەتی: "مێژوو حەمامێکی خوێناوییە" و لە درێژەدا دەڵێت: "جەنگی مۆدێرن گەلێك قورس و گرانە" کە پێمان وایە بازرگانی ڕێگەیەکی باشترە بۆ تاڵانکردن؛ بەڵام مرۆڤی مۆدێرن هەموو هەستێکی زگماکی شەڕ و هەموو خۆشەویستی شکۆمەندی باوباپیرانی بە میرات وەردەگرێت. ئەگەر ناعەقڵانی بوون و مەترسییەکانی شەڕ نیشان بدرێت، هیچ کاریگەرییەکی لەسەر مرۆڤ نابێ. تەوەری ترسێنەر سەرەتا سەرسامی دەکات. شەڕ ژیانێکی بەهێزە؛ ژیانێکە لە توندڕەویدا؛ باجی جەنگ تاکە باجێکە کە خەڵک هەرگیز لە دانی ئەو باجە ناترسن، وەک دانی باجی هەموو گەلانی جیهان بۆمان دەسەلمێنێت.[٢٧]

سروشتی خوێناوی ئێمە، ئەمڕۆ دەتوانرێت لە کۆنتێکستی چوارچێوەی بایۆلۆجیای مۆدێرندا قسەی لەسەر بکرێت، ئەو سروشتە ڕەگ و ڕیشەیەکی قایمی لە ئێمەدا هەیە، چونکە کۆی هۆکارەکانی گروپ بەرامبەر بە گروپ موتوڕێکی بەهێزی بزوێنەری بنەڕەتیی پێکهێناوە کە ئێمەی بەو شێوەیەی کە هەین ڕاهێناوە. لە سەردەمی پێش مێژوودا، هەڵبژاردەی سروشتی گروپی لێهاتوویی هۆمینیدەکانی بەرزکردەوە کاتێك بوونە گۆشتخۆر و ئەو کارە بووە

[٢٧] Zitiert nach William James, «The moral equivalent of war», in: *Popular Science Monthly* ٧٧: ٤٠٠–٤١٠ (١٩١٠).

هۆکارێك بۆ پەرەپێدانی لوتکەی یەکیەتی و داهێنان و ڕۆحی بەرپرسایەتی و هەروەها هەستی ترسیش. هەموو عەشیرەتێک بە حەق دەیزانی ئەگەر چەکدار نەبن و ئامادەی شەڕ نەبن، بوونیان دەکەوێتە مەترسییەوە. بە درێژایی مێژوو ئامانجی سەرەکی بۆ پێشکەوتنی زۆربەی تێکنۆلۆژیاکان هەمیشە بەرزکردنەوەی لێهاتوویی شەڕکردن بووە. تەنانەت لەمڕۆشدا ساڵنامەی جەژنە نیشتمانییەکان بە ڕۆژانی یادکردنەوە خاڵبەندی دەکرێن و یادی ئەو شەڕانە وەبیردێننەوە کە سەرکەوتوو بوون یان ئەوانەی لە شەڕدا کەوتوون. باشترین ڕێگا بۆ بەرزکردنەوەی ڕەزامەندی گشتی، ڕاکێشانی هەستەکانی ململانێی ژیان و مردنە کە ناوەندی ئامێگدالای مێشکی گەشە پێداوە. ئێمە بەردەوام لە شەڕی کارەساتی نەوت، شەڕی هەڵاوسان و هەڵمەتی دژی شێرپەنجە و نەخۆشییەکانیتردایین. لە هەرکوێ دوژمنێک هەبێ، زیندوو بێت یان مردوو: بەردەوام پێویستمان بە سەرکەوتنە. دەبێ لە بەرەی ناکۆکییەکاندا سەرکەوین، جا هەرچەندە تێچووی سامان و گیانی بو شەڕ، یاخود قەیرانی ئابووری بۆ کۆمەڵی بەدوادا بێ.

هەر پاساوێک بۆ شەڕی ڕاستەقینە پێشوازی لێدەکرێت، بە مەرجێک بۆ پاراستنی خێڵەکە بە پێویست بزانرێت. بیرەوەرییە ترسێنەرەکانی ڕابردوو ناکاریگەر ماونەتەوە. لە مانگی گوڵان تا پووشپەڕی ساڵی ١٩٩٤، کۆماندۆکانی مەرگ لە زۆرینەی هوتۆ"Hutu"ی ڕواندا "Ruanda" دەستیان کرد بە قڕکردنی کەمینەی توتسی "Tutsi" کە ئەوکات زاڵ بوون بەسەر وڵاتەکەدا. لە ماوەی سەد ڕۆژدا ٨٠٠ هەزار کەس کە زۆربەیان توتسی بوون بە چەقۆ و دەمانچە لە کۆمەڵکوژییەکی بێ سنووردا گیانیان لە دەستدا. ژمارەی دانیشتوانی

ڕواندا بە ڕێژەی سەدا دە کەم بۆوە. کاتێک کوشتنەکە دواجار وەستا، دوو ملیۆن هوتۆ لە ترسی تۆڵەسەندنەوە وڵاتەکەیان بەجێهێشت و هەڵاتن. هۆکاری سەرەکی و دەستبەجێی ئەم حەمامی خوێنە ناڕەزایی سیاسی و کۆمەڵایەتی بوو، بەڵام هەموویان لە یەک هۆکاری سەرەکیدا ڕەگیان داکوتاوە: ڕواندا زۆرترین ژمارەی دانیشتووانی ئەفریقای بوو. بۆ ژمارەی دانیشتووان کە بەردەوام لە زیادبووندابوو، زەوییە بەکارهێنراوەکان بۆ هەر تاکێک بە شێوەیەکی سەرنجڕاکێش بچووکتر دەبوەوە. ئەو کارەساتە کوشندەیە لە کۆتاییدا بڕیاریدا کام هۆز دەبێت خاوەنی خاکەکە بێت و بە گشتی حوکمڕانیی ئەو شوێنە بکات.

پێش جینۆساید، توتسییەکان باڵادەست بوون. فەرمانڕەوا کۆلۆنیالیستەکانی بەلژیکی ئەوانیان لە نێوان ئەو دوو هۆزەدا هەڵبژارد و بێ بەزەییانە ئەو حەمامە خوێنەیان وەڕێخست. بێگومان توتسییەکان خۆیان باوەڕیان بەم شتە هەبوو، هەرچەندە ئەو دوو هۆزە بە یەک زمان قسەیان دەکرد، بەڵام وەک مرۆڤێکی کەمبایەختر مامەڵە لەگەڵ هوتۆکان دەکرا. هوتۆکانیش لای خۆیانەوە توتسییەکانیان وەک داگیرکەرێک سەیر دەکرد کە چەند نەوەیەک پێشتر لە وڵاتی ئێتیۆپیا "Ethiopia"وە کۆچیان کردبوو. زۆرێک لەوانەی هێرشیان کردە سەر دراوسێکانیان، بەڵێنیان پێدرابوو خاک و سامانی ئەو توتسییانەی کوشتوویانە بە خەڵات وەردەگرن. کاتێک تەرمی توتسییەکانیان فڕێدایە ناو ڕووبارەکە، بە گاڵتەوە دەیانگوت: "قوربانییەکانمان ناردەوە بۆ ئێتیۆپیا واتە بۆ وڵاتی پێشووی خۆیان".

لێکهەڵدابڕانی گروپێک کە بەڵێنی مافی مرۆڤ بە ئەندامەکانی دەدرێ، هەر دڕندەییەک، لە هەر ئاستێکدا و هەرچەندە

قوربانییەکە گەورە بێت، تا دەگاتە تەواوی ڕەگەزەکان یان دانیشتووان، لای خۆی بە ڕەوا دەزانێ و پاساوی بۆ دەدۆزێتەوە. ڕژێمی تیرۆر لە سەردەمی ستالیندا بە ئەنقەست بووە هۆی ئەوەی لە زستانی ساڵی ٣٣/١٩٣٢ دا زیاتر لە سێ ملیۆن ئۆکراینی سۆڤیەت لە برسان بمرن. لە ساڵانی ١٩٣٧ و ١٩٣٨دا ٦٨١ هەزار و ٦٩٢ مرۆڤ بەهۆی گوایە "تاوانە سیاسییەکان" لەسێدارەدران؛ لە زیاتر لە سەدا ٩٠ ی حاڵەتەکاندا، ئەوانەی زیانیان بەرکەوتووە، جووتیاران بوون کە گوایە بەرەنگاری کۆمەڵگا بیوونەوە! [ڕاست ئەو سیاسەتانەی لەمڕۆدا لە لایەن ڕژێمی کۆنەپەرەستی کۆماری ئیسلامی ئێرانەوە دژ بە خەڵکەکەی خۆی بەڕێوەی دەبرێت (وەرگێڕ)]. یەکێتی سۆڤیەت بە گشتی بە هەمان شێوە بەدەست لەشکرکێشی دڕندانەی نازییەکانەوە زەرەرمەند بوو، کە ئامانجیان ملکەچکردنی سلاڤ "Slavs" (مرۆڤی کەم بایەخ) بوو بۆ ئەوەی شوێنی ژیان بۆ بڵاوبوونەوەی گەلانی ئاریایی ڕەگەزی "پاک" خۆش بکەن.[٢٨]

هەروەها ئەگەر بۆ بەڕێوەبردنی شەڕ هۆکارێکی گونجاویتریان نەدۆزیبایەوە، ئینجا خودا دەیتوانی بە یارمەتییانەوە بێت. ئەوە ویستی خودا بوو کە خاچپەرستانی بەرەو لیڤانت "Levant"[٢٩] ڕەوانە کرد. دیارە پێشوەختە "نامەی تۆبە" لە لایەن پاپ و کلیسای مەسیحییەکانەوە دەفرۆشرا بۆ بەخشینی تاوانی ئەو دەوڵەمەندانەی تووشی تاوان ببوون، یاخود لە داهاتوودا دەکرا تووش بن. هەر بەو پارەیەش شەڕەکەیان هەڵگیرساند و لە ڕوانگەی داراییەوە پشتیوانییان لێکرد. لە ژێر نیشانەی خاچدا هێرشیان کرد و خوازیار بوون خاچە گوایە

---

[٢٨] Timothy Snyder, «Holocaust: The ignored reality», in: *New York Review of Books* ٥٦(١), ١٦,٧,٢٠٠٩.

[٢٩] لیڤانت ناوی جوگرافیای مێژووییە بۆ ئەو وڵاتانەی لەسەر ڕۆژهەڵاتی دەریای ناوەڕاستن، کە دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی ئیتاڵیا واتە ڕۆژهەڵاتی نزیک کە بریتی بێت لە لوبنان و ئوردون و ئیسرائیل و سووریا.

ڕاستەقینەکە بکەوێتەوە دەستی مەسیحییەکان. لە گەمارۆدانی ئاکون "Akkon" لەساڵی ١١٩١دا، شای ئینگلیز ڕیچاردی یەکەم ٢٧٠٠ دیلی جەنگی موسڵمانی بەشێوەیەك لە سنووری شەڕ نزیک کردەوە کە سەلاحەدین و شەڕکەرەکانی بە چاو بینیان چلۆن ئەو دیلانە لە ژێر شمشیردا سەریان دەپەڕا. دەوترێت ڕیچارد ویستویەتی سەلاحەدین لە ئیرادەی ئاسنینی خۆی ئاگادار بکات، بەڵام پاڵنەرەکەی دەکرا بە هەمان هاسانی خواستێک بووبێت بۆ ئەوەی دیلەکان نەتوانن جارێکی دیکە چەک هەڵگرن. هەرچۆنێک بێت: هۆکار و پاڵنەری کۆتایی بۆ هەموو ئەو کارەسات و مرۆڤکووژیانە، وەرگرتنی زەوی، کانزا سروشتییەکان و سامان بوو لە موسڵمانان و پێدانی بە شانشینیە مەسیحییەکان.

هەروەها ئایینی ئیسلامیش لەم لۆژیکەدا بێ بەش نەبووە. لە خزمەت بە خودا و لەسەر ویستی ئەڵلا، عوسمانییەکان لە سەردەمی سوڵتان محمەدی دووەم، لە ساڵی ١٤٥٣دا قوستەنتینیە"Konstantinopel" یان گەمارۆدا. مەسیحییەکان دوعایان دەکرد و پەنایان بۆ مرۆڤە ئایینیە پیرۆزەکانیان دەبرد و لە ترسی هێرشی موسوڵمانان خۆیان لە ناو هەموو کون و قوژبنێکدا دەشاردەوە. دوعاکانیان لە کاتی ناهومێدیدا وەڵام نەدرانەوە. وادیارە لەو ڕۆژەدا نیعمەتی خودا زیاتر لەسەر موسڵمانان بوو و مەسیحییەکان کۆمەڵکوژ کران یان بە کۆیلە گیران و فرۆشران.

هیچ کەسێک باشتر لە مارتن لوتێر پەیوەندی قووڵی نێوان توندوتیژی مرۆیی و ئیلاهیی ناو ئایینە ئیبراهیمییەکانی لە بەرهەمەکەیدا دەرنەبڕیوە کە "ئایا پیاوانی جەنگیش دەتوانن لە دۆخێکی بەختەوەردا بن؟" (١٥٢٦):

"بەڵام چۆن لەبەرچاو وێنای دەکەیت کە دنیا خراپە، مرۆڤ نایەوێت ئاشتی بپارێزێت، بەئامانجی تاڵان کردن، دزی، کوشتن، دەستدرێژیکردنە سەر ژن و منداڵ، شەڕەف و ماڵ و موڵک وەرگرتن؟ ئەم جۆرە ململانییە گشتییە لە هەموو جیهاندا، کە هیچ مرۆڤێک نەیتوانی لە بەرامبەریدا خۆڕاگری بکات، دەبێت بەو ململانێ بچووکە کۆنترۆڵ بکرێت کە پێی دەوترێت شەڕی شمشێر. هەر بۆیە خودا هێندە ڕێز لە شمشێر دەگرێت کە بە فەرمانی خۆی ناوی دەبات و نایەوێت کەس بڵێت یان خەیاڵی ئەوە بکات کە مرۆڤ دایانهێناوە یان بەکاریان هێناوە. چونکە ئەو دەستەی کە شمشێرێکی لەو شێوەیە بەکاردەهێنێت و دەخنکێنێت، ڕوونە چیتر دەستی مرۆڤی تێدا نییە، بەڵکو ئەوە خودایە هەڵدەواسێت و ئاخافتن دەکات و سەر دەبڕێت، دەخنکێنێت و شەڕ دەکات. هەمووی شەڕ و حوکم و یاساکانی خۆیەتی".[٣٠] [ئایەی سەیف یان کوشتن (سورەی تۆبە ٥)ی قورئانیش فەرمانێکی هاوشێوە بۆ کوشتن و بەدیل گرتن و ئەسیر کردنی کافران بە موسوڵمانان دەدات]

بێبەزەیی بوونی سروشتیی مرۆڤ بە ئەفسانەیەکی ناسراو هێما دەکرێت. دووپشکێك داوا لە بۆقێك دەکات بیباتە ئەودیوی ڕووبارێکەوە، بۆقەکە سەرەتا ڕەتیدەکاتەوە، لە ترسی ئەوەی نەکا دووپشکەکە لە ڕێگا پێوەی بدا. دووپشك متمانە دەداتە بۆقەکە کە بە دڵنیاییەوە ئەو کارە ناکات. ئاخر ئەگەر پێوەت بدەم هەردووکمان لەناو دەچین و دەخنکێین. بۆقەکە ڕازی دەبێت و لە نیوەی ڕێگادا

---

[٣٠] Martin Luther, «Ob Kriegsleute auch in seligem Stande sein können» (١٥٢٦), WA ١٩, ٦٢٦, zitiert nach Martin Elze, in: *M. L. Schriften*, hg. v. K. Bornkamm/G. Ebeling, ٤. Bd., Frankfurt am Main ١٩٨٢, S. ١٧٧.

دووپشك پێوەی دەدا. کاتێک هەردووکیان دەچنە ژێر ئاوی ڕووبارەکەوە بۆق دەپرسێ بۆچی وات کرد؟دووپشك دەڵێ:" ئەوە سروشتی منە و ناتوانم بیگۆڕم".

مرۆڤ نابێت وا بیر بکاتەوە کە شەڕ کە زۆرجار جینۆسایدی لێ دەکەوێتەوە، دەستکردێکی کولتووریی هەموو کۆمەڵگاکانە. هەروەها هەڵەی مێژوویی نییە، بەڵکوو دەرئەنجامی بەرزبوونەوەی ئازارە لەگەڵ پێگەیشتنی ڕەوتی هەڵس و کەوتی مرۆڤە جیاوازەکان. شەڕ و جینۆساید گشتگیر و ئەبەدییە، تایبەت بە سەردەم و کولتوورێکی دیاریکراو نین. لە کۆتایی هاتنی جەنگی جیهانی دووەمەوە، ململانێ توندوتیژەکانی نێوان دەوڵەتان بە شێوەیەکی بەرچاو کەمیکردووە، دیارە بەشێکیشی بەهۆی چەکی ئەتۆمی زلهێزە گەورەکانەوەیە کە دەتوانێ بوونیان بخاتە ژێر مەترسییەوە(دوو دووپشك لە یەک چوارچێوەی مەزندا). بەڵام شەڕی ناوخۆ و یاخیبوون و تیرۆریزمی دەوڵەتی بێ وەستان بەردەوامە. بە گشتی شەڕە جیهانییە گەورەکان جێگەی خۆیان بە شەڕە بچووکەکان داوە، کە ڕێڕەو و پانتایی ئەو شەڕانە زیاتر تایبەتە بە کۆمەڵگای ئایینی و کشتوکاڵییە ڕاوچی-کۆکەرەوە و سەرەتاییەکانی سەردەمی کۆن. کۆمەڵگا شارستانییەکان ڕێگای هەڵوەشاندنەوەی ئەشکەنجە و ئێعدام و کوشتنی خەڵکی سڤیلیان پیشە کردووە، بەڵام ئەو کۆمەڵگایانەی شەڕی بچووک بەڕێوە دەبەن پابەند بەو تایبەتمەندییە ئینسانییە باشانە نین.

وێنەی ٩، وەک لە دیوارە ڕەنگاوڕەنگەکانی "Bonampak, Mexiko" دەوروبەری ٨٠٠ پێش زاییندا دەردەکەوێت، بۆ مایاکان "Maya" شەڕ شێوازێکی ئاسایی ژیان بووە.

شوێنەوارەکان بەڵگەی جۆراوجۆر بۆ ململانێی نێوان خەڵکەکان دەخەنە ڕوو.[٣١] زۆرێک لە پێکهاتە سەرنجڕاکێشەکانی مێژوو خزمەتیان بە ئامانجی بەرگری کردووە، وەک دیواری گەورەی چین، دیواری هادریان "Hadrian's Wall" لە سکۆتلەند، قەڵا و دیوارە شازەکانی ئەوروپا و ژاپۆن، شوێنی نیشتەجێبوونی بەردینی هۆزەکانی ئەناسازی لە باشووری ڕۆژئاوای ئەمریکا و دیوارەکانی شار لە ئورشلیم و قوستەنتینیە. تەنانەت ئەکرۆپۆلیس "Akropolis"یش لە ڕاستیدا شارێکی قەڵای دیواردار بووە.

---

[٣١] Steven A. LeBlanc und Katherine E. Register, *Constant battles: the myth of the peaceful, noble savage*, New York ٢٠٠٣.

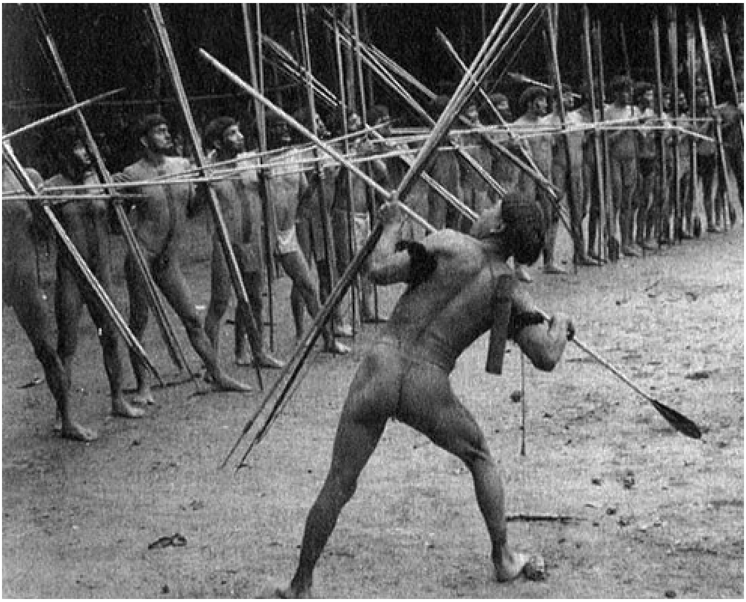

وێنەی ١٠، یانۆمامۆ "Yanomamo" یەکێکن لە دوا هۆزە ڕەسەنەکانی ئەمریکای باشوور کە ژمارەی ئەندامانی ١٠ هەزار کەسە و لە نزیکەی ٢٠٠ بۆ ٢٥٠ گوندی گەلێك فناتیکی سەربەخۆدا دەژین. هێرشکردنیان بۆ سەر گوندەکانی دراوسێ باو و ئاساییە. لێرەدا لە سەروبەندی دەستپێکردنی هێرشێکی لەو شێوەیە بەڕیز وەستاون و دەموچاو و جەستەیان بە خەڵۆزی ڕەش ڕازاندۆتەوە.

بەڵگەی کۆمەڵکوژییەکان بۆ شوێنەوارناسان شتێکی شاراوە نییە. لە نێو ئامرازەکانی سەرەتای سەردەمی بەردینی نوێدا ئامێرگەلێک هەن کە بە ڕوونی بۆ بەشداریکردن لە شەڕ دروستکراون. پیاوە سەهۆڵبەندانەکە یان ئۆتزی "Ötzi" کە لە ساڵی ١٩٩١ وەک مۆمیایەکی سەهۆڵی لە بەرزاییەکانی ئالپ ئۆتزتال "Ötztaler Alpen" دۆزرایەوە و تەمەنی لە سەرووی پێنج هەزار ساڵەوە دیاریکراوە، بەهۆی برینی سەرە تیری کەوانێك کە لە شانیدا دۆزراوەتەوە، گیانی لەدەستداوە. کەوان و تیردان و خەنجەرێکی بەردینی لەگەڵدا بووە، کە ڕەنگە بۆ ڕاوکردن و کەوڵ کردنی ئاژەڵی وەحشی کەڵکی لێ وەرگرتبێ.

هەروەها خاوەنی تەورێك بووە کە تیغێکی مسی هەبووە و هیچ نیشانەیەک نییە لەلایەن مرۆڤێکی دارستانییەوە بەکارهێنرابێت کە دەبوو کار لەسەر دار یان ئێسکی ئاژەڵانی کردبێ. زیاتر ئەو تەورە تیژە دەبێ لە شەڕدا بەکاری هێنابێ.

زۆرجار دەگوترێ ئەو چەند کۆمەڵگەی ڕاوچی-کۆکەرەوەی کە لە ژیاندا ماون – و بەناوبانگترینیان سانەکان "San" لە باشووری ئەفریقا و مرۆڤە ڕەسەنەکانی ئوستralیان - کە لە ڕەوتی ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی خۆیاندا هاوشێوەی باوباپیرانمانن، شەڕیان نەکردووە و هەربۆیە شایەتحاڵی ئەوەن کە گەلێك درەنگتر لە مێژوودا توندوتیژییەکان و ململانێی جەماوەری سەریانهەڵداوە. بەڵام ئەو هۆزانەی باسیان لێوەکرا لەلایەن کۆلۆنیالیستە ئەوروپییەکانەوە دەستەمۆ و تا ڕادەیەکیش ڕێکوپێك کراون. پێشتر سانەکان لە ئەندامانی پڕ حەشیمەتتر و لە شوێنی نیشتەجێبوونی زۆر بەرفەراوان و بەرهەمدارتردا دەژیان لە چاو ئەو زەوییە ڕووتەڵ و بیابانانەی کە ئەمرۆ تێیدا نیشتەجێن. هەروەها ئەوان شەڕی ناو کۆمەڵیشیان بەڕێوەبردووە. تابلۆ بەردینەکان و ڕاپۆرتەکانی پشکنینی دانیشتوانی سەرەتایی ئەوروپی شەڕی چەسپاو لە نێوان گروپە چەکدارەکاندا نیشان دەدەن. کاتێک هێرێرۆکان "Herero" لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا هێرشیان کردە سەر خاکی سان، سەرەتا لەلایەن مرۆڤە شەڕکەرەکانی سانەوە پێشیان پێگیراو و ڕاوەنران.

ڕەنگە مرۆڤ وای دابنێ کاریگەری ئایینە ئاشتیخوازەکانی ڕۆژهەڵات، بە تایبەت ئایینی بودا، بە بەردەوامی دژ بە توندوتیژی و شەڕ وەستابێت. بەڵام وا نییە. لە هەر شوێنێک ئایینی بودا زاڵ بووە و بووە بە ئایدۆلۆژیای فەرمی، جا بودای تێراڤادا "Theravada" بێت لە

باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا یان بودایی تانتریک "Tantrisch" لە ڕۆژهەڵاتی ئاسیا و تێبێت، شەڕ بەڕێوەچووە و تەنانەت وەک بەشێک لە سیاسەتی دەوڵەتی ئایینی بانگەوازی بۆکراوە. بەڵگەهێنانەوەکەی گەلێك سادەیە و بە هەمان شێوە کە لە ئایینی مەسیحیدا بوونی هەیە: ئاشتی و ناتوندوتیژی و برایەتی بۆ مرۆڤ بەهای سەرەکین، بەڵام خراپەکارییەکە بەهۆی مەترسی یاسا و کولتووری بوداییەوە دەبێت بەرپەرچ بدرێتەوە کە دەڵێ: "هەموویان بکوژن، بوداش ڕازی ڕادەگیرێ."

لە سەدەی شەشەمدا، یاخیبووانی چینی لە ژێر دروشمی بودایی مەهایانا "Mahayana" دەستیان کرد بە دەرکردنی هەموو "جندۆکەکان" لە جیهاندا – لە کەسایەتییە بەرزەکانی بوداییەوە دەستیان پێکرد. لە ژاپۆن ئایینی بودا گۆڕدرا بۆ ئامرازێکی شەڕی فیۆدالی، ئەمەش بووە هۆی سەرهەڵدانی "قەشە شەڕخوازەکان". کۆتایی سەدەی ١٦ حکومەتی سەربازی ناوەندی توانی خانەقا بەهێزەکان لاواز بکا. دوای نۆژەنکردنەوەی مێیجی "Meiji" لە ساڵی ١٨٦٨، ئایینی بودای ژاپۆنی بوو بە بەشێک لە "کۆکردنەوەی ڕۆحی" نیشتمانی.[٣٢]

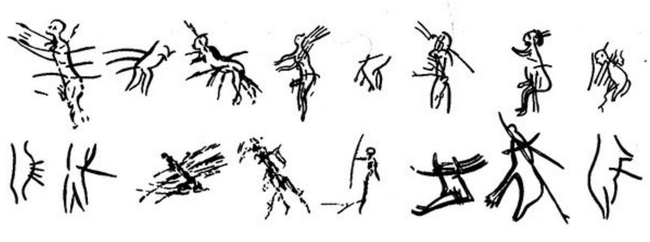

---

[٣٢] Bernard Faure, «Buddhism and violence», in: *International Review of Culture & Society* Nr. ٩ (Frühjahr ٢٠٠٢); Michael Zimmermann (Hg.), *Buddhism and violence*, Bhairahana, Nepal: Lumbini International Research Institute ٢٠٠٦.

وێنەی ١١، کوشتنی خەڵک بە تیر و کەوان و کەرەسەی بەردین لە تابلۆکانی سەردەمی بەردین لە ئەشکەوتە جیاوازەکانی ئەوروپادا وێنا کراوە. ئەو شێوە کوشتنانەی دەبینرێن دەتوانن ئاماژە بن بۆ کوشتن یان لەسێدارەدان، بەڵام بە ئەگەرێکی زۆرەوە (بە بۆچوونی نووسەر) وێنەکێشانەکان تاکە نەیارەکان نیشان دەدەن کە لەلایەن شەڕکەرەکانەوە توونا کراون.

ئەی سەردەمی پێش مێژوو چلۆن بووە؟ ئایا شەڕەنگێزی دەرئەنجامی بڵاوبوونەوەی کشتوکاڵ و نیشتەجێبوون و زیادبوونی چڕی دانیشتووان بووە؟ بەڕوونی ئەوە وا نەبووە. گۆڕی بەکۆمەڵ لە گۆڕەپانی ڕاوچی و کۆکەرەوەکانی سەردەمی بەردی نوێ و ناوەڕاست لە دۆڵی نیل دۆزراونەوە کە بە پتوونی هۆزێك لە خۆ دەگرێت. زۆربەی ئەو مرۆڤانە بە شێوەیەکی دڕەندانە بە چەقۆ، تەور یان تیر کوژراون. لە سەردەمی بەردینە نوێیەکانەوە کە نزیکەی ٤٠ هەزار ساڵ لەمەوبەر دەستی پێکردووە تا نزیکەی ١٢ هەزار ساڵ لەمەوبەر، زۆرجار دۆزراوەکانی ئێسکی پەرش و بڵاو نیشان دەدەن کە مرۆڤ بەهۆی لێدان لە سەریان مردوون؛ زۆرجار ئێسکەکان شوێنی بڕین و جێی چەقۆیان پێوەدیارە. ئێمە باسی سەردەمی تابلۆ ئەشکەوتە بەناوبانگەکانی لاسکۆ "Lascaux" و شوێنەکانیتر دەکەین کە تیر لە مرۆڤ دراوە یان بە مردوویی پاڵکەوتوون یان لەسەر زەوی خەریکی گیانداننن.

ڕێگایەکیتر هەیە بۆ ئەوەی بزانرێت بڵاوبوونەوەی ململانێی گروپی توندوتیژی تا کوێ دەگەڕێتەوە بۆ مێژووی مرۆڤایەتی. شوێنەوارناسەکان حیسابیان کردووە کاتێک مرۆڤی هۆمۆ ساپیەن نزیکەی ٦٠ هەزار ساڵ لەمەوبەر لە ئەفریقاوە کۆچیان کردووە، شەپۆلی یەکەمی گەیشتوونەتە گینەی نوێ "Neuguinea" و ئوسترالیا. نەوەکانی ئەم پێشەنگانە وەک ڕاوچی و کۆکەرەوە یان جووتیارێکی زۆر سەرەتایی لەم ناوچە دوورەدەستانەدا ماونەتەوە تا ئەورووپییەکان

گەیشتوونەتە سەریان. دانیشتوانی زیندووی بە ڕەچەڵەک سەرەتایی هێشتا لەو شوێنانە هەن و کولتوورێکی تا ڕادەیەك کۆنیان هەیە و بریتین لە خەڵکی ڕەسەنی دوورگەی "Little Andaman" لە کەنارەکانی ڕۆژهەڵاتی هیندوستان، پیگمییەکانی مبووتی "Mbuti-Pygmäen" لە ئەفریقای ناوەڕاست و کونگ-سان "Kung- San" لە باشووری ئەفریقا. هەموو ئەو گرووپە مرۆڤانە ئەمڕۆ و لە ڕابردووی مێژوویی لەبیرکراودا ڕەفتاری داگیرکاریی و شەڕانگێزانە لەخۆیان نیشان دەدەن.

دۆزینەوە شوێنەوارناسی و ئێتنۆگرافییەکان لەسەر ڕێژەی مردنی گەورەساڵان کە دەگەڕێنەوە بۆ کاریگەرییەکانی شەڕ لەو خشتەیەی خوارەوەدا(خشتەی ژمارە ١) پیشان دراوە:

شوێنی دۆزینەوە	مێژووی دۆزینەوەی شوێنەوارەکان (پێش ئەمڕۆ)	ڕێژەی مردنی گەورەساڵان بەهۆی شەڕەوە (لەسەدا)
British Columbia(٣٠ شوێن)	٣٣٤ - ٥٥٠٠	٢٣
Nubien(١١٧ شوێن)	١٢٠٠٠ تا ١٤٠٠٠	٤٦
Vasilivka III, Ukraine	١١٠٠٠	٢١
Voloske, Ukraine	"epipaleolithic"	٢٢
باشووری کالیفۆڕنیا (٢٨ شوێن)	٦٢٨ - ٥٥٠٠	٦
ناوەندی کالیفۆڕنیا	٥٠٠ - ٣٥٠٠	٥
سوئێد (١ Skateholm)	٦١٠٠	٧
ناوەندی کالیفۆڕنیا	١٧٧٣ - ٢٤١٥	٨
Sarai Nahar Rai, Nordindien	٢٨٥٤ - ٣١٤٠	٣٠
ناوەندی کالیفۆڕنیا (٢ شوێن)	٢٣٨ - ٢٢٤٠	٤
Calumnata, Algerien	٧٣٠٠ - ٨٣٠٠	٤
Ile Téviec, Frankreich	٦٦٠٠	١٢
Bogebakken, Dänemark	٥٨٠٠ - ٦٣٠٠	١٢

دانیشتووان، هەرێم	دۆزینەوەکانی ئێتنۆگرافیک	مردنی ڕێژەیی بەهۆی شەڕەوە
Ache, Ost-	١٩٧٠	٣٠
Paraguay(١)	١٩٧٠	٣٠

۱۷	۱۹٦۰	Hiwi, Venezuela-Kolumbien(۱)
۲۱	۱۹۱۰ - ۱۹۳۰	Murgin, Nordost-Australien(۱،۲)
۱٥	۱۹۲۰ - ۱۹۷۹	Ayoreo, Bolivien-Paraguay (۳)
۱۰	۱۸۹۳ - ۱۹۰۳	Tiwi, Nordaustralien(٤)
۱۳	سەردەمی کۆن	Modoc, Nordkalifornien
٥	۱۹۳٦ - ۱۹٥۰	Casiguran Agta, Philippinen(٥)
٤	۱۹٥۰ -۱۹٦۰	Anbara, Nordaustralien(۱،۲،٥)
ڕاوچی و کۆکەرەوە (۱)، خواردنی دەریایی (۲)، ڕاوچی و کۆکەرەوەی وەرزی یاخود جووتیار (۳)، ڕاوچی و کۆکەرەوەی نیشتەجێبوو لە شوێنێکی نەگۆڕ (٤)، جێگربووی ئەم دواییانە(٥)		

ڕێژەی زۆر کەمی ئەو هەزاران کولتوورەی کە لەلایەن مرۆڤناسەکانەوە لە سەرانسەری جیهاندا لێکۆڵینەوەیان لەسەر کراوە و بە "ئاشتیخواز" دادەنرێن، بریتین لە ئینویت ئینگالیک"Ingalik-Inuit"، کوپر"Copper" و گێبوسی "Gebusi"یەکان لە نیوگینیا، سێمانگ "Semang" لە نیمچە دوورگەی مالای، سیریۆنۆ "Sirionó" لە ئەمازۆنیا و یامانا "Yámana" لە وڵاتی ئاگر "Feuerland", وارائۆ"Warao" لە ڕۆژهەڵاتی ڤەنزوێلا و خەڵکی ڕەسەنی کەنارەکانی ڕۆژئاوای تاسمانیا"Tasmania's" لە ئوستڕالیا. لانیکەم هەندێکیان ئەگەری کووژرانیان هەبووە. لە نێوان گێبوسیەکانی نیوگینیا و ئینویتە-کوپرەکان، یەک لەسەر سێی هەموو مردنەکان بەهۆی کوشتنەوە بووە. ئەنترۆپۆلۆژیستەکان ستیڤن ئەی لیبلان "Steven A. Le-Blanc" و کاترین ئی ڕیجیستەر "Katherine E. Register" نووسیویانە: "ئەمە دەتوانرێت لەسەر ئەو ڕاستییە ڕوون بکرێتەوە" کە لە کۆمەڵگە بچووکەکاندا نزیکەی هەموو کەسێک پەیوەندی بە مرۆڤی دەوروبەریەوە هەبووە و خێزانێك بوون، تەنانەت ئەگەر لە یەکتر دووریش بووبن. بێگومان ئەمە چەند پرسیارێکی لێڵ دەوروژێنێت: کێ

سەر بە گرووپی خۆیی و کێ سەر بە گرووپی بێگانەیە؟ کام کوشتن بە کوشتنی ویست و خوازیار دادەنرێت و کامیان بە هی ناوشەڕ؟ کاتێك دێ کە ئەم جۆرە پرسیار و وەڵامانە بە شێوەی بازنە لە دەوری یەکتر دەسوڕێنەوە. برێك لەم بەناو ئاشتیخوازییە زیاتر پەیوەستە بەوەی مرۆڤ چۆن پێناسەی کوشتن و شەڕ دەکات نەک ڕاستەقینەی ڕووداوەکان. لە ڕاستیدا هەندێک لەو کۆمەڵگایانە شەڕیان کردووە، بەڵام ئەو کارە بە بێ ئامانج و زۆر ئاسایی وەك خو و خدە بە بچووک و بێ بایەخ لە کاری ڕۆژانەیاندا دانراوە.[٣٣]

پرسیاری سەرەکی و کلیلی سەبارەت بە دینامیسمی گەشەسەندنی ژێنێتیکی مرۆڤ ئەوەیە کە ئایا هەڵبژاردەی سروشتی لە ئاستی گرووپدا ئەوەندە بەهێز بووە کە بتوانێت کاریگەری هەڵبژاردەی سروشتی لە ئاستی تاکدا تێپەڕێنێت: ئایا ئەو هێزانەی بەرامبەر بە ئەندامانی دیکەی گرووپەکە ڕەفتاری غەریزەیی خۆبەخشانەیان بەرەوپێش بردووە ئەوەندە بەهێز بوون کە ڕەفتاری خۆپەرستی تاکەکەسی پووچەڵ بکەنەوە؟ مۆدێلە بیرکارییەکانی ساڵانی حەفتا دەریانخست کە هەڵبژاردەی سروشتی گرووپەکان کاتێک دەتوانێ زاڵ بێت کە ڕێژەی لەناوچوونی گرووپەکان یان زاوزێ ناو ئەو گرووپانەی ژێنی خۆبەخشیان کەمە یاخود بوونی نییە، زۆر بەرز بێت. جۆرێکی تایبەتی ئەم مۆدێلانە پێشنیاری ئەمانەی خوارەوە دەکات: ئەگەر ڕێژەی گەشەی بەرزبوونەوەی ئەندامانی گرووپەکان لەگەڵ ئەندامانی خۆبەخش لە ڕێژەی گەشەی تاکەکانی خۆپەرست لەناو گرووپەکاندا زیاتر بێت، خۆبەخشی لەسەر بنەمای ژێن دەتوانێت بەسەر دانیشتوانی گرووپێکدا

[٣٣] Zitiert nach Steven A. LeBlanc und Katherine E. Register, *Constant battles: The myth of the peaceful, noble savage*, New York ٢٠٠٣.

بڵاوبێتەوە. لە ساڵی ٢٠٠٩ زانای تیۆری بایۆلۆجی ساموێل بۆولز "Samuel Bowles" مۆدێلێکی واقیعیتری دروست کرد کە بە باشی لەگەڵ بەها ئەزموونییەکان هاوئاهەنگ بوو. ڕێبازەکەی وەڵامی ئەم پرسیارە دەداتەوە: دایدەنێین گروپێکی هاوبەشی ململانێ شانسی زاڵبوونیان بەسەر گروپەکانی دیکەدا باشتر بووە، ئایا توندوتیژی نێوان گروپەکان هێندە بەرز بووە بۆ ئەوەی بتوانێت کاریگەری لەسەر گەشەسەندنی ڕەفتاری کۆمەڵایەتی مرۆڤ هەبێت؟ گومانی ڕێژەی مردن لە گروپەکانی ڕاوچی-کۆکەرەوە لە سەردەمی بەردینی نوێ تا ئێستا، کە لە خشتەی (١) دا خراوەتەڕوو، بە وردی پشتگیری لەم تێزە دەکەن.[٣٤]

هەڵسوکەوتی توند و تیژی خێڵەکی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی پێش بەردین؛ بەڵام هێشتا کەس ناتوانێت بڵێت تا کوێ. ڕەنگە سەرەتاکەی بگەڕێتەوە بۆ مرۆڤی هۆمۆ هابیلیس "Homo habilis" کە دانیشتووەکانی بۆ دابینکردنی پێداویستی خواردنیان بەتەواوی پشتیان بە خواردنی گۆشت و ڕاوکردنەوە بەستبوو. هەروەها ڕەنگە ئەم میراتە بگەڕێتەوە بۆ سەردەمێکی کۆنتر واتە پێش دابەشبوونی نێوان شامپانزەی مۆدێرن و ڕەچەڵەکی مرۆڤ کە شەش ملیۆن ساڵ لەمەوبەر ڕوویداوە. ژمارەیەک لە توێژەران وەك جەین گودال "Jane Goodall" زانا و پشکینەری بریتانیایی کوشتنیان لە گروپەکانی شامپانزە و هێرشی

---

٣٤ Richard Levins, «The theory of fitness in a heterogeneous environment, IV: The adaptive significance of gene flow», in: *Evolution* ١٨(٤): ٦٣٥–٦٣٨ (١٩٦٥); Richard Levins, *Evolution in changing environments: Some theoretical explorations*, Princeton ١٩٦٨; Scott A. Boorman und Paul A. Levitt, «Group selection on the boundary of a stable population», in: *Theoretical Population Biology* ٤(١): ٨٥–١٢٨ (١٩٧٣); Scott A. Boorman und Paul R. Levitt, «A frequencydependent natural selection model for the evolution of social cooperation networks», in: *PNAS* ٧٠(١): ١٨٧–١٨٩ (١٩٧٣). Rezensionen zu den genannten Artikeln von Edward O. Wilson in: *Sociobiology: The new synthesis*, Cambridge, MA ١٩٧٥, S. ١١٠–١١٧.

گرووپیدا بەڵگەدار کردووە کە دەرئەنجامی کوشندەی گەلێك بێ بەزەییانەی لێکەوتووەتەوە. دەردەکەوێت کە شامپانزە، مرۆڤی ڕاوچی و کۆکەرەوە و جووتیارانی سەرەتایی بەهۆی کردەوەی توندوتیژی لەناو گرووپەکان و گرووپە بێگانەکان هەمان ڕێژەی مردنیان هەبووە. شەڕخوازی و هەڵسوکەوتی توندوتیژی کوشندە لە نێو شامپانزەکاندا زۆر بەربڵاوترە و سەد بۆ هەزار هێندەی نێوان مرۆڤ زیاترە.[٣٥]

شامپانزەکان بە شێوازی گرووپی دەژین کە دەگاتە ١٥٠ تاک، بەرگری لە چوارچێوەیەکی ژینیان دەکەن کە دەگاتە نیزیکەی ٣٨ کیلۆمتری چوارگۆشە، هەروەها چڕییەکەی بۆ هەر پێنج لە دانیشتووان لە کیلۆمترێکی چوارگۆشە دایە. ژێر گرووپە بچووکەکان لەناو ئەم کۆمەڵانەدا سەرهەڵدەدەن. نیزیکەی پێنج بۆ دە ئەندامی هەر ژێر گرووپێک پێکەوە دەجووڵێن، دەخۆن و دەخەون. نێرەکان هەموو تەمەنیان لە یەک گرووپدا بەسەر دەبەن، لەکاتێکدا زۆربەی مێینەکان لە تەمەنی گەنجیدا دەچنە ناو گرووپەکانی دراوسێ. نێرەکان لە مێینەکان زیاتر کۆمەڵایەتین. هەروەها زۆر ئاگاداری قەڵافەتی خۆیانن و هێزی خۆیان بە ئەندامنیتری گرووپ نیشان دەدەن، ئەمەش زۆرجار دەبێتە هۆی شەڕ. لێهاتوویی پێکهێنانی هاوپەیمانییان هەیە و ستراتیژی فریودانی جۆراوجۆر بەکاردەهێنن. شێوازەکانی توندوتیژی بەکۆمەڵ لە شامپانزە نێرە گەنجەکاندا بە شێوەیەکی سەرنجڕاکێش هاوشێوەی شێوازەکانی نێرە گەنجەکانی مرۆڤە. بەردەوام چاودێری دۆخی خۆیان و هاوڕێکانیان دەکەن؛ لە هەمان کاتدا، مەیلیان هەیە خۆیان لە

---

[٣٥] Richard W. Wrangham, Michael L. Wilson und Martin N. Muller, «Comparative rates of violence in chimpanzees and humans», in: *Primates* ٤٧: ١٤–٢٦ (٢٠٠٦).

ململانێی جەماوەری ئاشکرا لەگەڵ گروپە ڕکابەرەکان بەدوور ڕابگرن و لە جیاتییان هێرشی لەناکاو بەڕێوەدەبەن.[٣٦]

دیارە ئامانجی هێرشی باندە نێرەکان بۆ سەر گروپە دراوسێکانیان لە لایەکەوە کوشتن یان دەرکردنی ئەندامەکانیانە و لەو لاشەوە گەورەکردنەوەی شوێنی ژیانی خۆیانە. ئەم جۆرە داگیرکردنانە لە بارودۆخێکی تەواو سروشتیدا لەلایەن جۆن میتانی "John Mitani" و هاوکارەکانی لە پارکە نەتەوەییەکەی کیبالێ "Kibale" ئۆگاندا چاوەدێری کراوە. شەڕی دە ساڵەی نێوانیان بە شێوەیەکی دوور لە باوەڕ وەك هەڵس و کەوتی نێوان مرۆڤ بووە. هەر دە بۆ چواردە ڕۆژ جارێک تا بیست نێر دەچوونە ناو خاکی دوژمن و بە بێدەنگی لە زەویەوە تا لوتکەی دارەکان چاوەدێریان دەکرد و بە وریاییەوە ئاگاداری دۆخەکە دەبوون. ئەگەر ڕووبەڕووی هێزێکی گەورەتر لە هێزەکانی خۆیان ببانەوە، ڕیزەکانیان دەشکاند و ڕایاندەکردەوە بۆ ناو خاکی خۆیان. بەڵام ئەگەر ڕووبەڕووی تاکە نێرێک یاخود گرووپێکی بچووك ببانەوە، پێکەوە بازیان دەدا سەریان و گازیان لێدەگرتن تا دەمردن، زۆر جار مێینەکان ڕزگاریان دەبوو و زیانیان لێ نەدەکەوت. بێگومان ئەم نەرم و نیانییە لە هەنبەر مێینەکان کردەوەیەکی ئازایەتی نەبوو. ئەگەر بێچوولەیەکی لەگەڵدا بووایە، لێیان دەسەند و دەیانکوشت و دەیانخوارد. دوای گوشارێکی وا درێژ و بەردەوام، داگیرکەران بە لکاندنی خاکی دوژمن بە ناوچەی ژیانی خۆیان کۆتاییان بە شەڕ دەهێنا.[٣٧]

---

[٣٦] Richard W. Wrangham und Michael L. Wilson, «Collective violence: Comparison between youths and chimpanzees», in: *Annuals of the New York Academy of Science* ١٠٣٦: ٢٣٣–٢٥٦ (٢٠٠٤).

[٣٧] John C. Mitani, David P. Watts und Sylvia J. Amsler, «Lethal intergroup aggression leads to territorial expansion in wild chimpanzees», in: *Current Biology* ٢٠(١٢): R٥٠٧–R٥٠٨ (٢٠١٠). Eine hervorragend kommentierte

بە پشتبەستن بە زانیارییەکانی ئێستا، ناتوانرێت بە دڵنیاییەوە بڵێین ئایا شامپانزە و مرۆڤ شێوازی هەڵس و کەوتی شەڕەنگێزی خۆیان لە باپیرەیەکی هاوبەشەوە بە میرات وەرگرتووە یان بە شێوەیەکی سەربەخۆ و هاوتەریب لە زێدی پێشوویان واتە قوڕنەی ئافریقا پەرەیان بەو هەڵسوکەوتەیان داوە. بەڵام ئەگەر مرۆڤ هەوڵ بدات بە پشتبەستن بە کەمترین گریمانەی نادیار وردەکاریی هاوشێوەی سەرنجڕاکێش لە ڕەفتاری هەردوو جۆرەکەدا ڕوون بکاتەوە، ئەوا دەبێت تێزی باوباپیرانی هاوبەش زیاتر لەبەرچاو بگیرێت.

بنەماکانی پرەنسیپی ئیکۆلۆژیای دانیشتووان ڕێگەمان پێدەدەن بە وردی لە سەرچاوەی غەریزەی خێڵەکیی مرۆڤ بکۆڵینەوە. گەشەی ژمارەی دانیشتووان بە شێوەیەکی ڕێزبەندییە. ئەگەر لە کۆمەڵێکدا لە هەر نەوەیەکی یەک لە دوای یەکدا زیاتر لە تاکێک جێگەی بگرێتەوە - تەنانەت ئەگەر زیادبوونەکە ڕەدەی کەمترین بێت، بڵێین ١,٠١، کۆمەڵەکە بە تێپەڕبوونی کات خێرا و گورجتر گەشە دەکات، وەک پارە لە حیسابی پاشەکەوتکردن یان سوودی قەرزەکان. ئەگەر سەرچاوەی پێویست لەبەردەستدا بێت کۆمەڵی شامپانزە یان مرۆڤ هەمیشە مەیلی گەشەکردنی ڕێژەییان هەیە؛ بەڵام دوای چەند نەوەیەک، تەنانەت لە باشترین سیناریۆدا، گەشەکردن بە ناچاری خاو دەبێتەوە. هەمیشە فاکتەری کاریگەر هەیە کە دەبێتە هۆی ئەوەی کۆمەڵەکان لە شوێنێکدا بگەنە بەرزترین لووتکەی خۆیان و دواتر جێگیر بمێنێتەوە یان بەرز و نزم ببنەوە. بە پێی کات دەڕووخێت و جۆرەکەی بە شێوەی خۆجێ یی"local" لەناو دەچێت. ئەم فاکتەرە کاریگەرە لە چی پێکدێت؟ دەتوانێت هەر شتێک بێت لە سروشتدا کە کارایی وزەی

Reportage gibt Nicholas Wade in «Chimps that wage war and annex rival territory», in: *New York Times,* D٤ (٢٢,٦,٢٠١٠).

پێدراو بۆ گۆڕینی چەشنێکیتری وزە لەگەڵ قەبارەی دانیشتووانی زیاد یان کەم دەبێتەوە. بۆ نموونە گورگەکان هۆکاری فاکتەری سنووردارن بۆ کۆمەڵی ئاسک و مەڕ، چونکە دەیانکوژن و دەیانخۆن. لەگەڵ بەرزبوونەوەی ژمارەی گورگەکان، ژمارەی ئاسک و مەڕەکان لە زیادبوون دەوستێت یان تەنانەت کەم دەبێتەوە. لە هەمان کاتدا ژمارەی ئاسک و مەڕەکان هۆکاری فاکتەری سنووردارن بۆ گورگەکان: ئەگەر ژمارەی نێچیرەکان کەمتر بێتەوە، لەم حاڵەتەدا گورگ، قەبارەی دانیشتووانیان کەم دەبێتەوە. نموونەیەکی دیکەی ئەم پەیوەندییە لە نێوان میکرۆبی نەخۆشییەکان و ئەو خانەخوێیانەیە کە تووشی دەبن. لەگەڵ بەرزبوونەوەی قەبارە و چڕی دانیشتوانی خانەخوێ، ژمارەی میکرۆب یاخود مشەخۆرەکان لەگەڵیدا گەشە دەکەن. بە درێژایی مێژوو، نەخۆشییەکان لە سەرانسەری زەویدا بڵاوبوونەتەوە- پەتا لە مرۆڤ و لە ئاژەڵەکاندا- تا ئەو شوێنە بووە کە ژمارەی خانەخوێ بە ڕادەیەکی پێویست کەمکرانەوە یان ڕێژەیەکی پێویستیان بەرگرییان لێکراوە. دەتوانرێت میکرۆب یان هۆکاری نەخۆشییەکان وەک نێچیرێک پێناسە بکرێت کە یەک بە یەکی نەخۆشەکان دەخەنە مەترسییەوە. پرەنسیپێکی دیکەش دەگونجێت: هۆکار یاخود فاکتەرە سنووردارەکان هەمیشە کاریگەری پلەبەندییان هەیە.[٣٨] دایدەنێین مرۆڤ گورگەکان دەکوژن، بەم کارە هۆکاری سنووردارکردنی سەرەکی بۆ ئاسکەکان لادەبرێن. لە ئەنجامدا، ئاسک و مەڕ ژمارەیان زیاتر دەبێت – تا فاکتەری دواتر کاریگەری دەبێت. بۆ نموونە ئەمەش

[٣٨] Der Begriff des *Minimumfaktors* wurde ١٨٢٨ von Carl Sprengel für die Landwirtschaft entwickelt und später von Justus von Liebig ausgearbeitet – daher kennt man ihn als *Liebig'sches Minimumgesetz*. In der ursprünglichen Formulierung besagt es, dass das Wachstum von Pflanzen nicht von der Gesamtmenge der Ressourcen, sondern von der Menge der knappsten Ressource eingeschränkt wird.

دەتوانێت ببێتە هۆی ئەوەی کە گیاخۆرەکان ناوچەی لەوەڕی خۆیان دەڕووتێننەوە بەجۆرێک کە ئیتر خۆراکیان گەلێك کەم بێتەوە. هۆکارێکی دیکەی ئەم سنووردارییە کۆچکردنە، واتە تاکەکان ئەگەر بۆ ناوچەکانی بە پیت و بەرەکەتی دیکە کۆچ بکەن، ئەگەری مانەوەیان بەرز دەبێتەوە. کۆچکردن بەهۆی گوشاری لەڕادەبەدەری کۆمەڵ غەریزەیەکی زۆر گەشەسەندووە لە جرجە مشك، پەپوولەی ڕەنگاوڕەنگ و گورگەکاندا. ئەگەر ڕێگری کۆچکردن لەم جۆرە کۆمەڵانە بکرێت، لەوانەیە دووبارە ژمارەیان بەرز بێتەوە، بەڵام هۆکاری سنووردارکەری دیکە بە خێرایی سەرهەڵدەدەن. بۆ زۆربەی چەشنەکانی ئاژەڵ، ئەمە بەرگریکردن لەو ناوچە نیچیرییانەیە کە خاوەنی ناوچەکە بۆ دابینکردنی خۆراکێکی گونجاو دڵنیا دەکەن. شێر دەگورێنێ، گورگ دەلوورێنێ و باڵندە دەچریکێنێ بۆ ئەوەی ڕایبگەیەنن بەرگری لە ناوچەی نیچیرەکەیان دەکەن هەروەها بۆ دوورخستنەوەی ڕکابەرەکانیان. مرۆڤ و شامپانزە زۆر بە شوێن یاخود ناوچەی ژیانیانەوە بەستراونەتەوە. ئەمەش لە کۆنترۆڵی ئاشکرای دانیشتووانەوە دیارە کە لە سیستەمی کۆمەڵایەتی ئەواندا بوونی هەیە. مرۆڤ تەنیا دەتوانێت گریمانە لەسەر ئەو ڕووداوە وردانە بکات کە لە سەرچاوەی شامپانزە و ڕەچەڵەکی مرۆڤدا ڕوویانداوە - واتە شەش ملیۆن ساڵ لەمەوبەر پێش ئەوەی شامپانزە و مرۆڤ لەیەکتر جیاببنەوە. بەڵام بە بڕوای من دۆزینەوەکانی ئێستا بە باشترین شێوە لەگەڵ ئەم پرۆسەیەی خوارەوەدا دەگونجێت. فاکتەری سنووردارکەری سەرەتایی کە بە هێنانەکایەی ڕاوکردن لە گروپەکاندا بۆ دابینکردنی پرۆتینی گۆشتی ئاژەڵان بۆ مرۆڤ کاریگەرییەکی بەرچاوی هەبوو. هەڵس کەوتی لە چوارچێوەی ناوچەی ژیانی مرۆڤ وەک ئامرازێک بۆ دەستبەسەرداگرتنی دابینکردنی ماکەی خواردەمەنی

پەرەی سەند. شەڕە یەك لە دوای یەک و پەرەپێدراوەکان بوونە هۆی زیادبوونی ناوچەی جوگرافیایی و وەڕێخستن و هاندانی "ژێن"ەکانی هەستی لایەنگری، یەکگرتوویی گروپی و هاوکاری نێوان مرۆڤ لە تۆڕەکۆمەڵایەتییەکان ڕاهێنانێکی بەرچاویان هێنایە ئاراوە.

بۆ سەدان هەزار ساڵ، سنووردارکردنی خاکی سەقامگیر بۆ گرووپە بچووک و پەرشوبڵاوەکانی هۆمۆ ساپییەن دابینکرا، هەروەک چۆن تا ئێستاش بۆ دانیشتوانی بچووک و پەرش و بڵاوی ڕاوچی-کۆکەرەوە مۆدێرنەکان بەڕێوەدەچێ. لەم قۆناخە درێژەدا، توندڕەوییە ژینگەییەکانی دابەشکراوی هەڕەمەکی بووە هۆی زیادبوون یان کەمبوونەوەی قەبارەی دانیشتووان لە ناو چوارچێوەی ناوچەکانی ژیانیاندا. "شۆکی دیمۆگرافی" بووە هۆی کۆچی زۆرەملێ یان فراوانکردنی شەڕەنگێزانەی خاک لە ڕێگەی داگیرکارییەوە، یان هەردووکیان لە یەک کاتدا. هەروەها بەهای هاوپەیمانیەکانیان لە دەرەوەی تۆڕەکانی خزمایەتی بۆ زاڵبوون بەسەر گروپەکانی تری دراوسێدا بەرز کردەوە.[٣٩]

دە هەزار ساڵ لەمەوبەر، بەهۆی شۆڕشی وەرزێرییەوە، کشتوکاڵ و بەرهەمهێنانی ئاژەڵ دەستی کرد بە دابینکردنی ژمارێکی زۆری ماکەی خواردەمەنی، ئەوەش ڕێگەی بۆ دانیشتوانی ناوچەکان خۆش کرد بە خێرایی ژماری خۆیان بەرز کەنەوە. بەڵام ئەم پێشکەوتنە سروشتی مرۆڤی نەگۆڕی. کۆمەڵەکان بە سادەیی بەو خێراییە گەورەتر دەبوونەوە کە سەرچاوە نوێیە خۆراکییەکان ڕێگەیان پێدەدا. بەڵام کاتێک خۆراک بە ناچاری جارێکی دیکە بووەوە فاکتەری سنووردارکەر،

---

٣٩ E. A. Hammel, «Demographics and kinship in anthropological populations», in: *PNAS* ١٠٢(٦): ٢٢٤٨–٢٢٥٣ (٢٠٠٥).

گوشاری ناوچەی ژیان جارێکی دیکە دەستی بەسەردا گرتەوە و نەوەکانیش تا ئەمڕۆ نەگۆڕاون. ئەمڕۆش ئێمە لە بنەڕەتدا وەک باوباپیرانی ڕاوچی-کۆکەرەوەمانین، تەنیا خۆراکی زیاتر و خاک یاخود ناوچەی جوگرافیایی گەورەترمان هەیە. بەپێی ناوچەکان، لێکۆڵینەوەکانی ئەم دواییە دەریانخستووە کە ئێستا دانیشتووان گەیشتوونەتە سنوورێک کە بەهۆی خۆراک و پاشەکەوتی ئاوەوە دیاری دەکرێن. بەردەوامیش وا بووە، بۆ هەموو هۆزێک، جیا لە ماوە کورتەکانی دوای گەشەکردنی ناوچەی نیشتەجێبوونی نوێ نەبێت، کە دانیشتوانی ڕەسەنیان ناچار بە کۆچ کراون یان کوژراون.[٤٠]

شەڕی کۆنترۆڵکردنی سەرچاوە گرنگەکان لە سەرانسەری جیهاندا بەردەوامە و تا دێت ئاڵۆز و شەڕخوازانەتر دەبێت. کێشەکە لەبەر ئەوە سەریهەڵدا کە مرۆڤایەتی ئەو دەرفەتە گەورەیەی نەقۆستەوە کە هاتنی سەردەمی بەردینە نوێیەکان بۆی ڕەخساندبوو. لەو سەردەمەدا دەیتوانی گەشەی دانیشتووان لە خوار سنووری جێی ڕەخنە بهێڵێتەوە. بەڵام ئێمەی مرۆڤ پێچەوانەکەیمان کرد. ئێمە نەمانتوانی پێشبینی دەرئەنجامەکانی سەرکەوتنی سەرەتاییمان بکەین. ئێمە بە سادەیی ئەوەی بۆمان گونجا، وەرمانگرت، بەردەوام بووین لە زۆربوونی وەچەکەمان و بە گوێڕایەڵی کوێرانەوە لە سنووری ئەو غەریزە سرووشتیانەی لە لایەن پێشینیانەوە بۆمان دیاری کرابوو، کەڵکی نابەجێمان وەرگرت.

درێژەی هەیە ...

---

[٤٠] R. Hopfenberg, «Human carrying capacity is determined by food availability», in: *Population and Environment* ٢٥: ١٠٩–١١٧ (٢٠٠٣).